

תשובה לתגובה

א. פתיחה

בדפים שלהלן אתייחס לתגובתו של הרב עזריה אריאל למאמרי העוסק במשכב ומושב. לפני שאפנה לנקודות המפורטות שהועלו בתגובה, אקדים במספר דברים חשובים. ראשית, חרף נקודות המחלוקת שיבואו לידי ביטוי, ברצוני לציין לטובה את הדיון הענייני ואת ההתייחסות הרצינית שבתגובתו של הרב אריאל. אנסה להשיב במטבע דומה.

שנית, האופי של תגובה, ובמיוחד של תגובה לתגובה, עשוי להפוך לדיון נוקדני (וגם קצת משעמם) בשאלת 'למה בדיוק התכוון הכותב'. אנסה להימנע מכך ככל שאפשר. בכדי שלא להכביד בדפדוף מיותר, אשתדל לצטט בקצרה כל משפט מתוך התגובה שאליו ארצה להתייחס.

שלישית, וזו החשובה ביותר - את תגובתו של הרב אריאל צריך לחלק לשני חלקים. האחד, התייחסות מפורטת לסוגיות השונות שעלו לדיון. השני, ביקורת כללית על הדרך שבה אנו אמורים ללמוד את פשטי הפסוקים. אנסה להתייחס לשני החלקים הללו באופן נפרד.

אסיים את דברי ההקדמה בכך שלא תמיד הייתי בטוח לחלוטין שהבנתי את ההשגה. אני תולה זאת בקוצר דעתי ומיעוט הבנתי, ומתנצל מראש אם שגיתי בפרשנות לא נכונה של הדברים הכתובים שהונחו לפני.

ב. צירוף שיעורים

אם הבנתי נכון את השגת הרב אריאל¹, מוכרח היה רבי שמעון לנקוט בדין המושב כדין המאחד את הבגד, השק, העור והמפץ. זאת משום ששיעור הצירוף למשכב גדול

1 חשוב לי להדגיש שאת ההשגה הראשונה הזו קראתי מספר פעמים, ואינני בטוח שאני מבין נכון את הקושיה. נראה מדברי הרב אריאל שלדעתו - לא היה יכול רבי שמעון לתת דוגמה של משכב, והוא היה מוכרח לתת דוגמה של מושב. לכן, אין להוכיח דבר מן הדוגמה שבה נקט רבי שמעון. דברי מוסבים על הבנה זו בתגובתו של הרב אריאל. תקוותי שלא שגיתי בהבנת דבריו.

מדי (=ארבעה טפחים) מכדי להסביר בו את הדוגמה של צירוף הבגד (ששיעורו שלושה טפחים בלבד).

כראיה לדבריו מפנה הרב אריאל את המבט לירושלמי במסכת בבא קמא. אולם מה לנו להביא לחמנו מרחוק, כאשר סוגיית הגמרא עצמה במסכת מעילה מביאה ברייתא הדנה בנושא במפורש:

תנא - קיצע מכולן שלשה ועשה מהן בגד - למשכב שלשה, למושב טפח, לאחיזה כל שהו (מעילה יח ע"א).

שני דברים חשובים לענייננו, נוכל ללמוד מן הברייתא. ראשית, אין שום מניעה עקרונית ומעשית מביאור הצירוף על רקע הדין של המשכב. כך עושה התנא של הברייתא באופן ברור. שנית, השיעור שבו נוקט התנא הוא שיעור של שלושה טפחים, ולא של ארבעה.

כללא דמילתא - לאור דברי הגמרא נראה שלא הייתה שום הגבלה מלימוד דינו של רבי שמעון על בסיס המשכב. אדרבה, ברייתא זו מחדדת את העובדה שרבי שמעון נוקט בדוגמה של מושב, ולא בדוגמה של משכב.² זוהי הראיה שרצינו להצביע עליה בגוף המאמר, ונראה לעניות דעתי שהדברים משיבים אף על השגתו של הרב אריאל, שוב - אם זכיתי להבין אותה כראוי.

ג. אין במינו טהרה במקווה

השגה זו ארוכה למדי, וניתן היה להתייחס לנקודות רבות שהועלו במהלכה. אך אשתדל לקצר, ולהתייחס רק לדברים העקרוניים שעולים בה. הרב אריאל מאריך להוכיח שרבינו תם (ובעלי התוספות ככלל) לא מקבלים את המוצע במאמר - "לגירסת ר"ת, מפורש כאן להדיא שלא כדברי הכותב".

2 כפי שהערנו בגוף המאמר, ברירת המחדל של הסוגיות היא המשכב ולא המושב. גם הברייתא שמובאת במעילה פותחת בדוגמת המשכב, ורק אחר כך דנה במושב.

אני מסכים לחלוטין לקביעה זו! לא רק שרבינו תם, ובעלי התוספות באותה סוגיה בשבת, אינם מסכימים לדברי הכותב - אף שאר הראשונים, כמדומה, אינם מסכימים לכך.³ הדבר אינו צריך לפנים, ולפני פנים.

אעיר בנקודה זו, אם כי הדברים קשורים יותר לשאלות הכלליות ביחס ללימוד שאליהן אתייחס מאוחר יותר, שהמאמר כולו נכתב במסגרת לימוד עיוני וכמובן לא במסגרת של פסיקת הלכה. ההצעות השונות שהועלו במהלכו נוגעות לסוגיות בגמרא, וביותר מכן - להבנת הפסוקים. אין בו ניסיון לטעון שכך הבינו הראשונים, או שזוהי שיטת רבינו תם.⁴

אעבור מכאן להשגה ישירה יותר, שאינה קשורה לשיטתו של רבינו תם דווקא. הרב אריאל כותב - "נראה שחידושו נסתר מדין כסאות של אבן". הרב אריאל מציין שהם היו אמורים לקבל טומאת מדרס, היות שהם ראויים לישיבה ואינם שבירים. הוא מוכיח שאין הדבר כך.

שוב, הוכחתו ברורה לחלוטין, ואני מסכים שהמשנה ממסכת נידה עוסקת בכתמים בלבד. אולם עלי להדגיש - כסאות אבן אינם אמורים לקבל טומאת מדרס, לפחות לא לפי שום הבנה סבירה בדברים שנכתבו במאמר.

הרב אריאל עירב בין הדיון בכלי חרס, לדיון בכלי אבן; והרי אנו יודעים שקיים הבדל עצום ביניהם. כלי אבן, כעיקרון, אינם מקבלים טומאה.⁵ אין בכוחה של סברה לשבור את הכלל הזה. גם אם הם מיועדים למדרס, אינם שבירים, או כל נימוק יפה אחר - אין בהם, בחומר שקרוי אבן, קבלת טומאה.

3 לקראת סוף התגובה אצטט את דברי הרמב"ם בפירוש המשניות, מהם עולה אפשרות להסכים באופן כלשהו למוצע במאמר. מכל מקום, ברור שהרמב"ם עצמו (בחיבורו הגדול, וגם במקומות אחרים בפירוש המשניות) אינו מחלק בין משכב למושב.

4 אפילו במסגרת דברי רש"י, נראה שקשה ליישם את החידוש המוצע. עמדתי על כך באופן די ברור במאמר עצמו.

5 בית המנוגע אמנם עשוי מאבן, אך הוא אינו 'מקבל' טומאה אלא יוצר טומאה. דרשות שונות בתורת כוהנים בפרשת שמיני, מצביעות על אפשרות חלקית לטומאה בכלי אבן כאשר מדובר על תנור וכיירים. אולם נראה שזהו דין ייחודי בתנור. ככלל, נראה שהתנור והכירה מקבלים טומאה למרות שאינם כלים ממש, והארכנו בדבר במקום אחר. על כל פנים, סוגיית הגמרא במנחות סט ע"ב קובעת בבירור - כלי אבן אינם מקבלים טומאה.

הדיון בסוגיה בשבת, והעיסוק בסברה המצוטטת שבה במאמר בעקבות אותה סוגיה, קשור אך ורק לכלי חרס. אני מעיר לפשטותם של הדברים, ומציין שאולי שגיתי גם כאן בהבנת השגתו של הרב אריאל. מכל מקום, העובדה שכסאות אבן אינם מקבלים טומאה ברורה לחלוטין, ואם לא הבהרתי זאת במאמר - אין לה שום נגיעה להבדלים בין משכב למושב.⁶ כלי אבן פשוט אינם מקבלים טומאה, ואין להקיש אליהם את טומאתם של כלי חרס.⁷

ד. עמוד ונעשה מלאכתנו

בפתח השגתו של הרב אריאל, מצוטטת התורה **כוהנים**. גם כאן, כמו במקרה של **רבינו תם**, נראה היה לעניות דעתי שהדברים מיותרים. במאמר לא נטענה הטענה שהתורה **כוהנים** מקבלת את החידוש המוצע, כפי שלא טענתי שרבינו תם מחלק בין משכב למושב.

יתר על כן; בניגוד לרבינו תם, אין אמורים הדברים בדיוק מתוך השתיקה בלבד. ההפניה לתורה **כוהנים**, וההצבעה המפורשת על העובדה שמימושם בה הכלל של 'עמוד ונעשה מלאכתנו' במשכב, מובאת במאמר בצורה ברורה לגמרי. אני מתקשה להבין, בנקודה זו, מה מקום היה לציטוט התורה **כוהנים** בתגובתו של הרב אריאל.

אך ארצה להתייחס לסוגיה במסכת ביצה. עולא מנמק בביצה יד ע"ב את העובדה שהוילון מקבל טומאה. הרב אריאל בונה מהלך מעניין סביב דבריו של עולא. הוא כותב - "**הרי הוילון ראוי למשכב, וממילא מיטמא גם טמא מת, ומה מקום לשאלת עולא?**" מכאן הוא יוצא לדון בדבר החדש - השימוש בוילון למשכב הוא בבחינת 'עמוד ונעשה מלאכתנו' ביחס לוילון.

מעבר לכך שכל העיסוק בכלל 'עמוד ונעשה מלאכתנו' איננו מופיע בשום מובן שהוא בסוגיה בביצה, נראה שהמשפט המצוטט מתוך התגובה איננו נכון. שוב, אבקש

6 אציין שבתחומים אחרים בדיני טהרות, נחשבים כלי אבן ככלים לכל דבר. למשל, בפרה אדומה נהגו לעשות את מעשיה דווקא בכלי אבן, ובתורה מבואר בפירוש שיש לתת מים חיים אל כלי. כך גם בדיני מקוואות, ובהלכות שאובין. משמע, כלי האבן הם כלים לכל עניין. חרף זאת, אינם מקבלים טומאה. אין צורך להרחיק לכת לסברות של ראויים למדרס, או אינם שבירים. מצד הגדרתם ככלים, יש להם את כל הנתונים הנדרשים. אך החומר שממנו הם עשויים מופקע מקבלת טומאה.

7 אוותר על התייחסות להערה 11 במאמר, ולשיטת הרמב"ם. יש לדון בדברים הנכתבים, אך הדיון מנותק מגוף המאמר ומהטיעון העקרוני בדבר משכב ומושב.

את שליחת המגיב אם טעיתי בכוונתו, אולם זאת עלינו לקבוע בבירור - הווילון איננו ראוי למשכב. כך מפורש במשנה בכלים:

סדין שהוא טמא מדרס ועשאו וילון - טהור מן המדרס, אבל טמא מגע מדרס

(כלים פכ"ז מ"ט).

לא רק שהווילון אינו ראוי למדרס, אלא אפילו אם היה הווילון סדין בעברו, ואפילו אם היה טמא מדרס בפועל, הרי שהפיכתו לווילון מפקיעה ממנו את השם של 'ראוי למדרס' ואת טומאת המדרס שבו.⁸

עד כמה שידוע לי, אין אף ראשון במסכת ביצה שדן בדברי עולא על בסיס הכלל של 'עמוד ונעשה מלאכתנו'.⁹ שאלתו של עולא פשוטה בתכלית, ואינה זקוקה לרקע מיוחד. אלמלא היה השמש מתעטף בוילון, לא היה עליו שם בגד.¹⁰ ללא שם בגד, לא היה הווילון מקבל טומאה:

מקבל טומא' - ולא עשאוהו כא' ממחיצו' הבית שאינן מקבלות טומאה

(רש"י, ביצה יד ע"ב ד"ה מפני מה).

איך שלא יהיה, וגם אם לא זכיתי להבין את דברי הרב אריאל בהשגתו, אין שום זיקה מפורשת בגמרא בין הדיון של עולא לבין דיני מדרס והלכות 'עמוד ונעשה מלאכתנו'. לעניות דעתי, אין מקום לטומאת מדרס בוילון וכפי שהראיתי מן המשנה בכלים. מכל מקום, גם אם יסביר הרב אריאל שלדעתו יש לקשור את עולא לדיון זה, נראה שהדבר כלל אינו מוכרח בהבנת הסוגיה בביצה.

אין אם כך צורך להעמיד את עולא כתורת כוהנים, ולקבוע שהוא חלוק על המשניות. הקביעה ש'אפוי פלוגתא לא מפשינן' (שאותה הביא הרב אריאל בהקשרו של עולא) אינה רלוונטית כאן. עד כמה שהבנתי מגעת, דברי עולא אינם נוגעים בשום צורה שהיא למחלוקת בין המשניות לתורת כוהנים.

8 לדעת רבי יוסי באותה משנה, אפילו טומאת מגע מדרס (שנגע בעצמו, ועיין במנחות כד ע"ב **תוספות** ד"ה כי) אין בו.

9 ראוי לציין שראשונים רבים יש לפנינו על מסכת ביצה, וכמעט כולם מתייחסים לדבריו של עולא בהקשרים שונים של הסוגיה.

10 זהו, אגב, הקשר לדיון בהלכות כלאיים שהוא יסוד הגמרא בביצה.

לגבי הראיות שהובאו במאמר, טוען הרב אריאל כלפי הראיה מדברי אביי שהוא מזכיר את המושב "מן הטעם הפשוט, שקורדום ראוי לשבת עליו ולא לשכב עליו". בכך דוחה הרב אריאל את הראיה מן הסוגיה בחגיגה, ומדברי אביי.

אינני בקי בצורת הקורדום, אך ליבי אומר לי שקצת קשה לשבת עליו. אמת, אני מסכים לכך שקורדום אינו המשכב הנוח ביותר בעולם; אולם קשה לי לדמיין אותו גם בתור כיסא. נראה לי שעודדים בו, ולא משתמשים בו לשיבה או לשכיבה.

לכן, וזו תמצית הראיה שהובאה במאמר, יכול היה אביי לנקוט אך ורק בדין של מושב. שוב, זאת על בסיס העובדה שהקורדום הוא כלי. זוהי סיבה מספקת לטומאת מושב (אך לא לטומאת משכב, שם נדרשת ראיות לשכיבה ממש).

לגבי הראיה מן הגמרא בבבא קמא, אני מסכים בהחלט שאפשר לחלוק ולהסביר באופן שונה. במאמר הצעתי תשובה מסויימת לקושיה שעלתה בראשונים. אפשר בהחלט לבאר את הדברים גם אחרת.

ה. לדרך הדיוק בפסוקים

במהלך המאמר הופיעה בהערת שוליים הפניה לספר ששמו **היטלים הלכתיים בשיטת הבחינות**. משם הספר הסיק הרב אריאל שמופיעה בו שיטה עקבית לדיוק בלשונות התורה ובשינויי סגנונותיה.

כפי שמעיר הרב אריאל בישרותו, אין זה מן התבונה ולא מן הנימוס לבקר שיטה בכללה על סמך דוגמה בודדת. כמו כן, הוא מציין שאפשר שיש כאן משום התפרצות לדלת פתוחה.

ברצוני לציין, שאין שום זיקה בין המאמר שעליו הגיב הרב אריאל ובין שיטת הבחינות שמודגמת ונידונית באריכות בספר. אכן, יש כאן משום התפרצות לדלת פתוחה, אם כי אני מבין את הקישור שעשה הרב אריאל (בטעות!) בין שם הספר לבין אופי הדיוקים הלשוניים במאמר. מכל מקום, אדגיש ואציין שוב, המאמר איננו 'מאמר בחינות', והמילה 'בחינות' שאולי הטעתה את הרב אריאל קשורה לדברים שונים לחלוטין.

עם זאת, ובלי כל קשר לספר - אני משוכנע שיש ללמוד את התורה מתוך דיוק מרבי בלשונה ובשינויי סגנונותיה. אני סבור, שכאן אנו נכנסים לשאלות עקרוניות ומהותיות הרבה מעבר לדיון הפרטני בסוגיות שהוזכרו בסעיפים הקודמים.

אנסה לתאר את עמדותי, ואדגיש שוב - במשנה זהירות - שזוהי עמדתי האישיית ואני מודע לכך שאפשר לחלוק עליה, ומן הסתם יש רבים החולקים. למעשה, דברי המלבי"ם שציטט הרב אריאל אכן מביעים עמדה שונה.

המתבונן בכתבי ראשונים ואחרונים אכן מוצא, עד כמה שידי מגעת, הבדלים באופן הלימוד. הבדלים אלו רבים, וחלקם נוגע בדיוק לנקודה זו - האם יש לפתח נטייה 'הרמוניסטית' שברצונה לאחד את כל המחלוקות, או שמא יש לנסות ולנעוץ את יתד החילוק בכל מקום שהדיוק מאפשר כך.

הבדלים אלו נוגעים ללימוד על כל רבדיו, אולם נראה שיש להבחין גם בין לימוד כתבים אנושיים לבין לימוד התורה עצמה. כאשר דנים בסוגיה תלמודית, בדברי ראשונים או במהלכים של אחרונים, ניתן לנקוט גישות שונות לכאן ולכאן. אולם בנוגע לפסוקי התורה יש לנו יחס שונה במקצת.

בכתבים אנושיים ניתן להעלות טענות של סגנון, של חוסר דיוק, של שיטפא דלישנא וכדומה. אולם קשה לי לקבל את הטענה שהתורה כותבת הבדלים עקביים שאין עלינו לדקדק בהם.

אם הבנתי נכון את דבריו של הרב אריאל, אף הוא מסכים לכך. אלא שלדעתו (בעקבות הציטוט מן המלבי"ם) יש לנקוט בדרך של לקיחת המשמעות מכאן ומכאן ונתינתה בשווה בשני הפרטים המוזכרים.

דרך מכובדת זו וודאי מופיעה באופן לימודם של ראשונים ואחרונים רבים, אולם גם הדרך ההפוכה מפרנסת גישות רבות מספור. למעשה, באופן מכליל ולא מדויק, ניתן לתאר את כל מפעלם של בעלי התוספות כמפעל של ניסוח 'חילוקים'.

ביקורת מן הסוג של "אם היינו מפצלים לגמרי בין הפרשיות, ראוי היה לומר שבמשכב נדרשת בעלות גמורה, כמו דין 'לכם' בארבעת המינים", ראויה לעיון עמוק. אני סבור שיש להבין, לעומק, מדוע פוצלו הפרשיות כפי שפוצלו. יש גם לנסות ולהסביר, עד כמה שהבנתנו מגעת, מדוע החילוק נוסח ברמה זו ולא ברמה קיצונית יותר. אני משוכנע שעיון מעמיק בפסוקים ובסוגיות עשוי לשפוך אור על שאלות מסוג זה.

נוסף על כך; לקראת סיום תגובתו של הרב אריאל, הוא מנסח הסבר לכך שהכתוב בחר לומר 'משכבו' ולא 'מושבו'. לא רק שאיני מתנגד להסבר זה, אלא אדרבה - אפשר בהחלט לשלבו, כהווייתו, במאמר שנכתב. אם אכן נכונים דבריו של הרב אריאל, הרי

שעלינו לצפות באופן טבעי לאפשרות שהם יקרינו גם על מסקנות הלכתיות שקשורות למשכב ולמושב, ולא ישארו ברמת ההסבר המחשבתית גרידא.

באשר לדרכם של חכמים, נראה שאפשר להצביע על דוגמאות רבות והפוכות לתיאור שהעלה הרב אריאל, ואפילו ביחס לדוגמאות שבהן נקט בעצמו. חכמים אמנם לא ניסחו הבדל בין מרכב הזב למרכב הזבה, אבל ההלכה כן מנסחת הבדלים משמעותיים בין מרכב לבין משכב ומושב. לפי דברי הרב אריאל, היה עלינו להשוות את שלושתם ולקבוע דינים אחידים בכולם. חכמים לא עשו כן, ובמובהק - בגלל הבדלים בלשון הפסוקים.

טבילת מים חיים נאמרה בזב, ולא בזבה. חכמים לא נקטו כאן בגישה המשווה, אלא הבדילו. להלכה, וכמעט בכל המקורות (למעט גירסה שנשתבשה, והראשונים דוחים אותה מכל וכל), אין הזבה טעונה טבילה במים חיים. שוב, הבדל בפשט הפסוקים הניע מסקנות הלכתיות, חרף דברי המלבי"ם ולמרות הגישה המשווה.

נמצינו למדים, שהתמונה מורכבת ומסובכת, ולא ניתן לתמצת אותה בקביעה פשטנית כלשהי. עלינו ללמוד ולהבין מדוע פיצלו במקום מסויים ומדוע נמנעו מכך במקום אחר, ונראה שיש כאן מקום גם לגישות שונות.

אוסף גם נקודה היסטורית. טבעם של חילוקים הוא שהם מתפתחים לאורך הדורות. מה שנראה אחיד בשלב מסויים, מוביל לתהיות ולסתירות בדור הבא. אחד מכלי הנשק לפירוק הסתירות הללו, הוא דרך החילוק.

המשנה הייתה נראית כיצירה אחידה, מן הסתם, לדעתו של רבי. אולם כבר בדור הגמרא התגלעו הבדלים, סתירות, וניגודים. דרכם של חכמי התלמוד, במקומות רבים, היא לחלק (בין מקרים, בין מצבים, וכדומה).

הראשונים כבר יכלו להתייחס לגמרא כמוצר מוגמר, ולחלק בין הסוגיות. האחרונים מעמתים סתירות פנימיות בדברי הריטב"א, ומציעים חילוק. אף לנו נותר מקום להתגדר בו.

ו. חיתום

בסעיף הסיום, אבקש להוסיף שני דברים. האחד, ציטוט מתוך פירוש המשניות של הרמב"ם. לצערי, פגשתי בציטוט זה רק לאחר שפורסם המאמר. אלמלא כן, היה מקום לקבוע אותו בפתח הדברים.

הרמב"ם דן במשנה במסכת כלים, שבה יש התייחסות לסבכה של זקנה. דין המשנה נראה לרמב"ם כמנוגד לדין שהובא במסכת כלים מספר פרקים קודם לכן. לפתרון הסתירה הוא מציע שתי אפשרויות. האחת, לחלק בין שני סוגי סבכות. השנייה מצוטטת להלן:

או שמא סבכה זו מתטמא משום מושב בלבד, לא בכל אופני המדרס שהם חמשה כמו שבארנו בשמונה עשר (פכ"ח מ"ט).

כמובן, הבדלים רבים קיימים בין פירוש המשניות לבין היד החזקה. אין ברצוני לטעון שכך חשב הרמב"ם גם בחיבורו הגדול. אף על פי כן, אפשרות חשובה זו שעולה ברמב"ם בדרך של שמא, נותנת גושפנקה מסויימת לניסיון לחלק בין משכב לבין מושב כפי שבא לידי ביטוי במאמר.

הדבר השני שברצוני לסיים בו, הוא מעין הפתיחה. השתדלתי להתייחס לתגובת הרב אריאל באופן ענייני ככל האפשר. אני מקווה שאין בניסוח הדברים חריפות מיותרת, ואני מקווה שלא הבנתי את דבריו באופן בלתי מדויק. אם עשיתי כך, אני מתנצל שנית. באופן אישי, שמחתי על ההזדמנות לחזור שוב אל הנושא בעקבות התגובה ולנסות להבהיר את הנקודות שהועלו בה. תקוותי, שבכך יתלבנו הדברים באופן הנאות.